

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Kütüphane
İslâm Ansiklopedisi

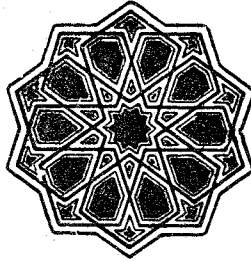
17 EYLÜL 1990

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

364
29

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

GARÂNİK MESELESİNİN İSTİSMARCILARI

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Garânîk olayı konusunda karışık haberlerin mevcûdiyeti, asırlar boyunca, İslâm âlimlerini ve Kur'ân-ı Kerim müfessirlerini rahatsız etmiş, fakat yapılan derin araştırmalar, böyle bir meselenin mevcûdiyetinin bahis konusu olamayacağını göstermiştir. Bu konunun bugün istismarcıları bulunduğu gibi yarın da bundan istifade etmeye kalkışanlar bulunacaktır. Biz bu yazımızda, bu olayı menfaatları için kullanan bir kaç müsteşrikin durumunu örnek vermeye çalışacağız.

Bazı islâm tarihi kaynakları, siyer muharrirleri ve bazı müfessirler, garânîk meselesinden bahsetmişler, müsteşrikler (orientalistler) de bu olay üzerinde uzun boylu durarak, onu kendi hesap ve çıkarlarına göre teyid etmeğe çalışmışlardır. Anlatılan hikayeye göre, güya Hz. Peygamber, Kureyşin kendinden çekindiğini ve müslümanlara ezâ ve cefâ yaptıklarını görünce, keşke şunları bana yaklaştıracak bir vahiy inseydi diye temennide bulunmuş, sonra kavmine yakınlık göstermeye başlamış, onlar da ona yaklaşmışlar. Bir gün Ka'benin etrafında bir toplulukla otururken, Hz. Peygamber, en-Necm suresini onlara okumuş, sûreyi okurken (أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ) "Lât ve Uzzâ ve diğer üçüncüsü olan Menâtı gördünüz değil mi?" âyetlerine gelince, bu âyetlerden sonra (تِلْكَ الْغَرَائِيقُ الْعُلَىٰ وَإِنْ شَفَاعَتُهُنَّ لَتَرْجِي) "Onlar ulû garânîklerdir ve onların şefaâtı umulur" demiş ve sonra sûreyi okumaya devam ederek tamamlamıştır. Sûrenin sonunda secdeye kapanmış, oradaki müşriklerin hepsi de secde etmişler, secde etmedik tek bir kişi bile kalmamış. Kureyşliler, Peygamberin okuduğundan hoşnut olmuşlar... Bu hikaye böylece uzayıp gitmektedir.

Hiç şüphe yoktur ki, bu mesele ile, dînin temeline dinamit konulmakta, Allah elçilerinin ismet vasfı kaldırılmakta, vahiy hakkında şüphe ve tereddütler uyandırılmak istenmektedir. Bu meselelerdeki ufak bir şüphe, dini temelinden yıkar. Çünkü ilâhî dinlerin en mühim esası, vahiy ve Peygamberlik müessesesidir. Peygamberler, vahye muhatab

oldukları için mertebeleri yükselmiş, fazilette, doğru sözlülükte, emanette ve iyi işler işlemede, diğer insanlar için numûne kılınmıştır. Onlar, câhil kimselerin isnâd etmeye kalkıştıkları hurâfelerden tenzih edilmiştir.

Peygamberler vazifelerini yapma hususunda korunmuşlardır. Buna Kur'ân şehâdet ettiği gibi, sünnet de onu teyid etmiş, müslümanlar da bu konuda icmâ eylemişlerdir. Bunlara, akıl ve mantık kânunlarının irşâdını da ilâve edersek Peygamberler, Allahtan almış oldukları hükümleri aynen ve tamamen tebliğ hususunda her türlü hatadan korunmuşlardır. Onlar, Allahtan aldıklarından başkasını söylememişlerdir. Dinlerin dayanağı olan bu esas, inananların hiç şüphe etmeyeceği bir hakikattir. Böyle olmasaydı, yanî tebliğ eden ismet sâhibi olmasaydı, Allahtan olanlarla, olmayanlar nasıl ayırt edilecek ve vahye nasıl itimad olunacaktı?

İşte, daha ilk günlerden beri, islâmı yıkmak isteyen, gözleri dönmüş islâm düşmanlarının, planlı olarak yok etmek istedikleri bu esas olmuştur. Onlar, vahye muhatab olan peygamberi ya bir hasta gibi veya onu, şahsi heveslerinin zebûnu olmuş bir kişi olarak göstermek istemişlerdir.

Biz bu yazımızda, garânik meselesinin detaylarına inerek incelemesini yapmayacağız. Bu konuda müdeddik araştırmacılar tetkiklerini yapmışlar ve neticelerini ortaya koymuşlardır. Belki biz, onların neticelerini söylemekle iktifa edecek ve bu konuda araştırma yapacaklara geniş bir bibliyografya verecek, Batılıların bu konuyu nasıl istismar etmeye çalıştıklarını göstermeye çalışacağız. Yapılan araştırmalar, böyle bir meselenin varlığından bile bahsedilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ama bu işin istismarcıları, esefle söyleyelim ki, bunu yersiz, haksız ve objektiflikten uzak bir şekilde ele alarak, hâla bu gün dahi zihinleri bulandırmağa devam etmektedirler.

Garânik olayından bahseden haberler, cerh ve ta'dile tâbi tutulmaksızın, ilk devirlerdeki târih ve tefsir kitablarının bazılarında girmiştir. Rivâyet ve isrâiliyât meftûnu olan kişiler, bu haberleri bu güne kadar getirib eserlerine dercetmişlerdir. Sözlerine itimad edeceğimiz müslüman ilim adamları, bu olayın uydurma olduğunu isbat etmişlerdir. Bu konuda gelen haberlerin lafızlarındaki ihtilaflar, rivâyetlerindeki zayıflıklar ve senedlerindeki kopukluklar sebebiyle kabule şayân olmadığını söylemeleri, en-Necm sûresinin, Hz.Peygamber tarafından, müslüman ve müşriklerden teşekkül eden bir cemaate okurken, bu olayın vukuû hakkında Hz.Peygamberden bir sözün vârid olmaması, mevcûd olan haberlerin, daha o devrede henüz doğmamış olan İbn Abbas'dan ve tâ-

biilerden olan Saîd b. Cübeyr'den gelmesi, haklı olarak el-Cerh ve't-Ta'dil üstadlarının dikkatini çekmiş ve böyle haberlerin sağlam olamayacağı kanaâtı hasıl olmuştur. Zira, şüphe sağlamlığa mâni, sıhhate münâfidir. Bu haberlerin rivâyet edildikleri mekanlar veya durumlar hakkında da ihtilaflar pekçoktur. en-Necm sûresinin okunması ve sonunda müslümanlarla birlikte müşriklerin de secde ettiklerine dâir haberler, sahih hadis mecmualarına girdiği halde, garânik olayına âit olan cümle, bu haberlerde mevcûd değildir.

Garânik haberine âit ibarelerin, Kur'ândan olamayacağının delili, bu konudaki çok çeşitli ibarelerin bizzat kendileridir. Fesahât ve belâgattan yoksun olan bu ibareler, kendilerini uyduranlar tarafından bile lafızların da bir birlik meydana getirilememiştir. Lafızlardaki bu ihtilaf 20-25 çeşide ulaşmaktadır. Eğer en-Necm sûresinin 19-20. âyetlerinden sonra, garânik ibarelerini koyacak olursak, 21-23. âyetler de nazarı itibare alınırsa Kur'ânda bir tezâd ve tenâkuz bulunması gerekecektir. Halbuki böyle bir şey Kur'an için bahis konusu olamaz.

İslâmı yayma vazifesine başladığı andan son nefesine kadar, Allahın birliği fikrini yayan ve Allaha şirk koştuktan son derece sakınan, putlardan nefret eden, Müşriklerin ezâ ve cefâlarına rağmen, bu nefretini onların yüzlerine karşı söylemekten çekinmeyen Allahın elçisinin, bir gün sözünü değiştirerek, putlardan şefaât ümit edileceğini söylemesi mümkün değildir. Eğer böyle bir şey hakikaten olmuş olsaydı, iman edenlerden pek çoğunun irtidad etmeleri icâb eder ve onun müşrik mabûdlarını medhetmesi sebebiyle, yahudi ve hristiyanlar mutlaka ona hücum ederlerdi. Halbuki böyle bir şey asla vârid olmamıştır.

Kısacası bu hikaye, ilk devirdeki rivâyet meftûnları tarafından kitaplarına sokulmuş, fakat islâmın ruhuna muhalif olup olmadığı düşünülmemiştir. Araştırmacılar, Kurân, Sünnet ve akli delillere dayanarak, bu hikayenin bâtil ve merdûd olduğunu beyân etmişlerdir. Buradan anlaşılıyor ki, bu hikayenin Hz. Peygamberle hiç bir ilgisi yoktur. Tamamen müşrikler tarafından uydurulmuş ve onların arzularını tatmin edecek mahiyette olduğu görülmektedir. el-Hâc sûresinin 52. âyetini açıklamak için bu hikaye zikredilir. Güya Şeytân, Hz. Peygamberin en-Necm sûresini tilâvet ettiği sırada, bazı ilkaâtta bulunmuş, Hz. Peygamber de bu sûreyi okurken, garânik lafzını ifade eden ibareleri, bir vahiy mahsulü gibi okumuş. Böyle bir şey, Peygamberlik vasfı ile kâbili telîf olamaz. Şeytanın ilkâ etmesi ilkâ etti demek değil, ilkâ edeceği demektir. Zira şeytan yaratılışı itibarıyla insanlara vesvese vererek, onları doğru yoldan uzaklaştırmak ister. Ama peygamberler bu gibi ilkaâttan ko-

runmuşlardır. Peygamberin dileği tevhid akidesinin temelleşmesi, ona vahyolunan hakikatın kabul olunmasıdır. Ama şeytân bu temenniye karşı, insanların kalbine vesvese vererek, peygambere karşı gelmek, hakikatın yayılmasına mani olmak ister. Âyetin ifade etmek istediği mana budur. Yoksa en-Necm sûresinde meydana geldiği rivâyet olunan bâtil olayın tamiri veya Hz. Peygamberi teselli mahiyetinde olamaz.

Garânik kelimesinin arap dili ve edebiyatındaki menşeyini inceleyen Mısır Müftüsü eş-Şeyh Muhammed Abduh, bu kelimenin, turnaya veya kuğu'ya benzer bir su kuşu olduğunu, beyaz, taze, güzel genç manasına geldiğini, fakat hikayede zikredilen, ilâheler manasına, arap dili nazmında ve hutbelerinde rastlanmadığını zikrederek, bu haberin uydurma olduğuna bir delil getirmek istiyor. Meşhûr arap coğrafyacısı Yâkût er-Rûmî, büyük coğrafya lûgatında (Mu'cemu'l-Buldân), Uzzâ maddesine temas ederken, bilhassa üç puta tapan Kureyşlilerin, Ka'be tavafı esnasında tekrarlandıkları şu formülü (وكانت قریش تطوف بالكمة وتقول: واللات) "Yani, Lât, Uzza ve diğer üçüncüsü olan Menâtla yemin ederim, Onlar ulu garâniklerdir (kuğulardır) ve onların şefaâtı umulur" Yakût, bu mühim yemin formülünü naklederken, maalesef bunun kaynağını göstermemiştir. Bu sebepten Abduh, Yâkûtun bu naklini sahîh olarak nazarı itibara alamayacağını ifade etmiştir¹. Yâkûtun bu kaydını, bilakis istifadeye şâyân görenler de vardır². Bizce de Yâkûtun bu kaydı, kaynağı gösterilmediği halde, ceffel kalem atılacak bir nakil değildir. Arap Yarımadasının tarihi, etnolojisi ve folkloru bakımından, bu gibi kayıtların büyük ehemmiyeti inkar edilemez. Sonra bahis konusu olan "garânik" meselesinin menşei bakımından da, Yâkûtun bu kaydı mühimdir. Zira, o bize müşrik Kureyşlilerin Ka'beyi tavaf ederken kullandıkları yemin formülünü böylece muhafaza etmiş oluyor du. Bu formülün kaynağını zikretmeyen Yâkûtun, bizzat bunu uydurmuş olduğunu da düşünmemiz mümkün değildir. en-Necm sûresinde müşriklerin üç tanınmış putunun zikri geçince, müşrikler yeminlerinin geri kalan kısmını da, Kur'ân-ı Kerimin içine alacağını (psikolojik sâiklerle, muhayyelelerini kullanarak) tahmin ederek, âyet-i Kerimenin sonunu beklemeden Kur'ânın yemin formüllerinin tamamını ileri sürdüğü zehabına kapılabilirler. Onlar, bu üç tanrıçalarının zikrini Kur'ân-ı Kerimde duyunca, geri kalanını dahi dinlemeye lüzûm görmeden

1 Muhammed Abduh, *Meseletu'l-Garânik ve Tefsiru'l-Ayât*, el-Menâr, el-Kâhirc, 1901/1318, IV. 81-99.

2 Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kurân Dili*, İstanbul 1936, VI. 4594-4597.

bir emri vâki olarak ve böylece feci bir yanlışın yayılmasına vesile olabilmişlerdir. Yoksa ne Kur'an-ı Kerimin ve ne de Hz. Peygamberin islâmiyete tamamen aykırı olan böyle bir sözü söylemiş olmalarını, normal düşünen hiç bir kimse, aklına bile getiremez. Görüldüğü gibi, garânik olayının, Kur'an ve İslâm Peygamberi ile hiç bir alâkası yoktur. Bu tamamen müşriklerin muhayyelesinin mahsûlü olarak ortaya çıkmaktadır.

Başlangıçta da söylediğimiz gibi, garânik olayı, hem Kur'anın vahiy mahsûlü oluşunu zedeleyecek ve hem de peygamberlik vazifesini yıkacak mahiyettedir. İlk devirde müşrikler ve zındıklar, buna sarılıp islâmı yıkmak istemişlerdir. Bâtılın her zaman yardımcıları bulunagelmıştır. İnkâr edilmez bir hakikattir ki, yalan haberler uydurmak her devrin ve her zamanın müzmin bir hastalığıdır. Çeşitli sebeblerle islâm dinine düşman ve taassubla gözleri körelmiş olan yabancılar ve bilhassa müsteşrik (orientalist) dediğimiz hristiyan ve yahudi dinine mensûb olan kimseler, islâmı tenkid ederlerken bu esası yıkmaya çalışmışlar, Onu Allahın vahiyine mazhar olmuş normal bir insan olarak kabul edememişlerdir.

Orta çağda, haçlı seferleri sebebi ile, Batılılar Doğu ile temasa gelince, kilise, papalık veya kırılların tesiriyle bir nevi doğuyu öğrenme (Orientalizme) meydana gelirken, bu hareketin altında hristiyan dininin neşri ve misyonerlik teşkilatının faâliyetleri birinci planda yer almakta idi. XVII. asırdan itibaren orientalizm hareketi, yukarıdakilere ilave olarak müstemlekecilik ve ticaret yönlerinden ele alınarak, politikacıların elinde siyasi yönden hulûl etme vasıtası olmuştu. İlim, ilim içindir zihniyetinden ziyade, ilim başka bir maksada âlet edilmişti. Zaten onlardan daha fazla bir şey de beklenemezdi. XIX. asırda dinler üzerine yapılan ilmi tetkikler, batı düşüncesini eski hükümlerinden vazgeçirmiş gibi görünüyorsa da, misyonerlik, sömürgecilik, ticâret ve politika gibi şeylerden temizlenerek, sırf ilim için çalışan müsteşriklere kolay raslanamamaktadır. İlimde objektif olabilmek en zor olan şeylerden biridir.

Asrımızın müsteşrikleri, islâma karşı, eskileri gibi ağır ve şiddetli lafızlar kullanmıyorlarsa da, bir metod değişikliği ile, bazı güzel yaldızlı ifadelerin arkasında veya ilmi bahislerin dip notlarında, peşin hükümlerini ortaya koymayı ihmâl etmiyorlar. Bu bakımdan, müsteşriklerin islâma bakış açılarında fazla bir değişiklik olduğu söylenemez. İslâma karşı düşmanca davranışlarından kurtulmayı deneyenler olmuşsa da, saplanmış oldukları düşüncelerden tamamiyle uzaklaşmaya muvaffak olamamışlardır.

İşte üzerinde durduğumuz Garânik meselesi, onların islâmın mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim ve Peygamberi hakkındaki düşüncelerini ortaya koyması bakımından çok mühimdir. Batılıların ilk devirlerdeki, islâmın peygamberi hakkındaki düşünceleri: "O, papalık makamına tamah etmiş bir sahtekâr, emelleri tahakkuk etmeyince nübüvvet iddiasında bulunan bir düzenbaz, sihirbaz, şeytân, kilisenin ahlâki faziletlerini yıkmaya gelen bir fâcir, olarak kabul edilmekteydi". Ortaçağın akılalmaz polemik küfürlerini, Woltaire'in Peygamber hakkındaki hicivli ve yalan sözlerini burada zikretmekten hicâb duyarız. Bu şiddetli garazkârlıktan rahatsız olan Jean-Jacques Rousseau dini duygularını içli bir şekilde yayarak şöyle haykırmaktadır: "Allah, uygun bir şekilde kullanıldığı zaman, bütün dinlerin iyi olduğuna inanıyorum. Esas inanç, kalbî olandır. Aksine felsefecilerin ataizmi, bütün dinlerin kurucularını hilebâz, şarlatân veya şeytân olarak tanımlar... Dinlerinizin kurucularına karşılıklı hürmet ediniz³."

Yeni metotlarla tetkik ve inceleme yapan muâsır müsteşrikler, peşin hükümlerden ve hissiyattan uzak kaldıklarını iddia ediyorlarsa da, kin ve garazlarını belirli küçük bir noktada da olsa belirtmekten kendilerini alamıyorlar. Genellikle eserlerinde, Hz. Peygamberi ve Kur'anı metheder gibi görünürlerse de, eserlerinin anafikrini ifade eden bir veya bir kaç cümlecik içerisinde, islâmın temelini sarsacak ve inanç sistemini yıkacak fikirlerle karşılaşmamak mümkün değildir. Onların bu şekildeki hareketi, meselenin esasını bilmeyen insanları cezbetmek, huzurlarını bozmak ve kendilerine taraftar kazanmaktan daha ileri gidemez. Bu da onların objektif olmadıklarının bir delilini teşkil eder. Yeni metotlarla çalıştıklarını söylediğimiz müsteşriklerin pek çoğunun eserlerinde iki mesele gizli veya âşikâr olarak dâima kendini göstermektedir. Bunlardan biri Hz. Peygamberin, Peygamberliğinin sıhhatı, ikincisi ise, Kur'anın menşei ve onun bir vahiy mahsulü olmadığı meselesidir. Hz. Peygamber hakkındaki eski araştırmaları köhnellekle itham eden, Muir, Sprenger, Caetani ve Dozy gibi müsteşrikler, yaptıkları araştırmalar neticesinde, ifade değişikliklerinden başka bir şey yapmamışlar, görüşleri ortaçağ düşüncesinden daha hafif veya değişik olamamıştır.

Üzerinde durduğumuz garânik meselesinin her yönü ile aslı olmadığı, müdedkik müslüman âlimlerce isbât edilmiş olmasına rağmen, hemen hemen eski ve yeni bütün müsteşrikler, bu hikayenin doğru olduğuna inanmak isterler. Muir, Sprenger ve Dozy gibi müsteşrikler bu meselenin sıhhatına dâir, Habeşistana hicret eden müslümanların kısa bir

3 Jean-Paul Roux, *L'Islam en Occident Europe-Afrique*, Paris 1959, p. 155.

müddet sonra geri dönmeleri gibi bir olayı delil getirmek suretiyle isbata çalışmaktadırlar. Halbuki bunlar ciddi tetkikler önünde duramayacak çürük delillerdir.

Dozy, Peygamberin, politik sebeblerle kureyşlilerin tanımlarını istediği üç putu tanıdığı takdirde, kendisini ilâhi bir elçi olarak tanıyacakları teküfini kabul zayıflığında bulunduğunu ve bu geçici muzafferiyet için, vicdânî kanaâtını ve dinin piresibini feda etmiş olduğunu söylemektedir⁴. Zaten birçok müsteşrikin eserlerine girmiş olan şeytânî âyetler ibaresi, bu konunun kendi yönlerinden ne şekilde anlaşılmış olduğunun başka bir ifadesidir. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber zorluklar karşısında iki yüzlülük edebilen, şahsiyetsiz bir kimsedir. Acaba böyle bir netice, ortaçağın sert ve şiddetli ifadelerinden daha hafif mi sayılır. Sprenger ve Muir'in niyetlerini açık bir şekilde ortaya koyan, Nöldeke'nin şu fikrine temas etmeden geçemeyeceğiz: "Bu hâdisenin mevcûdiyeti Muir ve Sprenger tarafından tasdik edilir. Zira onlar, Peygamberi yeniden aldatıcı (hilekâr) olarak damgalamak için, istenilen esas fikri burada bulurlar"⁵ demek suretiyle, onların nasıl bir ön yargı ile hareket ettiklerini gösterir.

M. Gaudefroy-Demombynes'de "Arab müellifler tarafından sahîh olarak telakki edilen bu olay, Avrupalı müsteşrikler arasında münakaşa konusu olmuştur. Onlar bu olaya istinaden, Muhammedin dini düşüncesinde akıl almaz bir kopukluk görmüşlerdir... Demekki Allah, bir an Rasûlünü saptırması için şeytâna imkân tanımıştır. Ancak hemen biraz sonra, ona doğru yolu göstermiştir... Muhtemeldir ki, ilk müslümanlar gibi Muhammed de Ka'benin bu üç tanrıçasına saygı duymuştu. İlk müslümanlar yeminlerinde bu üç ilâheyi zikrediyorlardı"⁶ demek suretiyle, bu meselenin Avrupalı müsteşrikler arasında münakaşa konusu olduğunu söylemesine rağmen, genellikle o da diğerleri gibi, olayın varlığını kabul etmektedir. Yine yazarın büyük hatası" arap müellifleri tarafından sahîh olarak telakki edilen bu olay" sözüdür. Biliyoruz ki bu olay, arap ve müslüman müelliflerce sahîh olarak kabul edilmemiş, onun uydurma bir haber olduğuna daha evvel temas etmiştik. Burada şu hususa da temas etmemizde fayda hasil olacaktır. İslâma saldırmak için müsteşriklere malzeme veren nice zayıf ve uydurma rivayetler eski eserlerimizde mevcûttur. Bunları kendi menfaâtlarına kullanmak on-

4 Dozy, R, *Tarihi İslamiyet* (Dr. Abdullah Cevdet Tercemesi), Mısır 1908, I. 70-71.

5 Nöldeke, Th., *Geschichte des Qorans* (Zweite Auflage, bearbeitet von Friedrich Shewally, Erster Teil: über den Ursprung des Qorans) Leipzig 1909, p. 101.

6 M. Gaudefroy-Demombynes, *Mahomet*, Paris 1957, p. 86-87.

ların tabii hakkıdır ve onlardan da daha fazla bir şey beklenemez. İlk günlerden beri islâm âlimleri bu gibi haberleri niçin eserlerine yazmış diye bir sual ortaya konulursa, denilir ki, bu hareket, islâmın müsama-hakâr ruhunu gösterir. Müslüman yazarlar, zayıf veya uydurma gibi olan rivâyetleri buldukları veya duydukları gibi rivayet etmişler, bir şey gizlememişler, her şeyi ortaya koymuşlardır. Bu, ilerde bizim aleyhimize olur diyerek, o rivayeti almamazlık etmemişler, geniş bir görüşle toplamışlar, adeta tenkidçiler için malzeme yığmışlardır. Malzeme hazır toplanmış, saha geniş, kâbiliyetli olan buyursun tenkid etsin, tenkid kâidelerini ortaya koysun, objektif bir şekilde hakikate vâsıl olsun.

M. Watt'da "Bu, garib ve şaşırtıcı bir hikayedir. Tek tanrıcılığın en uzlaşmaz Peygamberi çok tanrıcılığı teşvik ediyor gibi görünmektedir. Hikaye o kadar garibdir ki, özünün gerçek olması gerektir. Birinin böyle bir hikayeyi uydurması ve büyük bir müslüman kütlesinin de bunu kabul etmesi imkansızdır.." demekle, hâdisenin varlığını kabul etmekte ve devamla "Dendiğine göre Muhammed islamlığı zengin tüccarlar için de kabûl edilebilir hale getirmeyi çok istiyordu. Bunun üzerine şeytân araya cümlecikler sıkıştırdı, Muhammed de bunların kimden geldiğini farkedemedi. Bu hikayeyi ister kabul edelim ister etmeyelim -Bunda gerçeğin bir payı var gibi gözükmemektedir- kesin olan şey, Muhammedin şeytânî âyetleri, Kûr'ân âyetleri olarak okumuş, sonradan da bunları düzelten ikinci şekli vermiş olmasıdır⁷." Hz.Peygamberin hayatını yazan bir müellifin, Peygamberi hiç tanımamış olması ve Peygamberlik vazifesinin icablarını bilmemesi hayret edilecek şeydir. Aynı müellif devamla "... Böylece Kur'ânın, rivayetlerin bize verdiği bilgilerle uzlaştığını müşâhede etmekteyiz. Muhammed Kureyşli reislerin nezdinde oldukça önemli bir derecede başarı elde etmiş olmalıydı. Civardaki mabedlerde yapılan ibadeti, şu veya bu şekilde kabul etmesi için, kendisine baskılar yapılmaya başladı. Önceleri gerek kendisine sunulan maddi menfaâtleri ve gerekse bu şekilde görevini daha kolay sonuçlandırabileceğini düşünerek böyle bir işe hazır görünmekte idi. Ancak yavaş yavaş ilahî bir ikazla, böyle bir çalışmanın çok zararlı neticeler doğuracağını anlamakta gecikmedi ve hemen kendisine görüldüğü şekilde hakikate uyarak, daha ziyade kendi imkanlarını geliştirmeye karar verdi. Böylece politeizm, kesin bir şekilde reddedilip, her hangi bir anlaşma imkanı ortadan kalkmış oldu⁸." Bu ibareleriyle müellif, İslâm Peygamberini bir riyakâr olarak vasıflandırmaya çalışmakta ve sanki o, Peygamberlik

7 M. Watt, *Hazreti Muhammet* (Çeviren, Hayrullah Örs), İstanbul, 1963, s. 66-67.

8 M. Watt, *Mahomet a la Mecque*, Paris 1958, p. 142-143.

vazifesine başladığı ilk günlerden beri monoteist görüşü savunmuyormuş gibi bir intibâî okuyuculara sunmak istemektedir. Halbuki islâmiyetin en temiz ve en pürüzsüz bir vahdaniyet (monothéisme) dini olduğu ve Peygamberin de bu vazifeye başladığı ilk günden, ömrünün sonuna kadar, bu fikri savunduğu ve bu hususta hiç bir taviz vermediği, yalnız islâm âlimleri tarafından değil, az da olsa bazı batı mütefekkirleri tarafından da teslim edilmiştir⁹. Böyle olunca bir garânîk meselesinin mevcûdiyeti, bu esasa tamamen aykırı düşer. Böyle bir şey, gerek islâmiyetle ve gerekse Hz.Peygamberin bilinen vasıflarıyla kâbili telif olmaz.

Bu hakikate rağmen, bu hâdise muahhar islâm düşmanları için bulunmaz bir sevinç vesilesi olmuştur. Leone Caetani, bu meseleyi istismar eden Avrupalı müşterikler arasında bilhassa Sprenger ve Muir'i zikretmektedir. Bu iki müsteşrik, Caetani'nin ifadesine göre: "Kur'anın yalan olduğuna dâir inkârı mümkün olmayan bir delil ortaya koymak fikrine sâhip olmuşlar ve Muhammed ile müşrikler arasında bir uzlaşma müzakeresi cereyan ettiğine dâir, izler keşfetmeye çalışmışlar, hikayeyi tetkik etmeksizin kabul etmişler, bunun tarihi kıymetini hiç düşünmemişlerdir¹⁰." Esas itibariyle, islâmiyet aleyhindeki yazıları ile tanınmış olan bu yazar¹¹, diğer meslektaşlarının bu kadar korkunç yalan vetahriflerince tahammül edemeyip, yapılan bu iddiaları tahkike girişerek tenkid etmek lüzûmunu hissetmiştir. Kıtâbının aynı paragrafında Caetani devamla şöyle demektir: "Bir kere bu hadisin tarihi kıymetini kat'i surette inkar etmişlerdir. (müellif burada el-Halebiye atıf yapmaktadır). Hikaye râvilerinin itimada pek az şayan olduklarını isbat ederek, bu vakanın zındıklar tarafından icâd edildiğini iddia eylemişlerdir. el-Kâdi el-Beydâvî bu vakadan hiç bahsetmez ve onu tenkide bile lâıyk görmez..."¹² demek suretiyle, islâmda bu konuyu reddedenlerin âdeta

9 İslamın ve Kur'an-ı Kerimin bu mühim hususiyetine bilhassa işaret eden Cenevre Üniversitesi Fahri Rektörü Prof. Edouard Montet olmuştur. (*Le Coran*, Paris 1949, p. 48) "Le Monothéisme, qui est à la base du Coran, et qui y est affirmé de la première à la dernière page, y est merveilleusement et solennellement exprimé et proclamé le Coran est peut-être le livre religieux le plus monothéiste qui ait jamais été écrit..."

10 Leone Caetani, *Annali dell' İslâm (İslam Tarihi)*, Hüseyin Câhid tercemesi) İstanbul 1924, II. 260.

11 Adı geçen eserinde bu düşmanlığın müteaddid defalar göstermiştir. (Bkz. M. Asım Köksal, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslam Tarihine Reddiye*, Ankara 1961).

12 Müellifin burada hata ettiği muhakkaktır. Zira en-Beydâvî tefsirinde (İstanbul 1296, II. 107-108) bu meseleye temas etmekte ve hikayenin muhakkıklar tarafından reddedildiğine bilhassa işaret etmektedir.

listesini vermektedir..¹³ Haber, metin, râviler ve haberin tarihi kıymeti üzerinde birçok ifadelerden sonra "Muhtasaran verdiğimiz şu izahât... menkabenin sahteliği hakkındaki bu emareler kâfi derecede kanaât hasıl eder görülmese bile, hikayenin kendisi bize şüphe ve teraddüd verecek mahiyeti hâizdir. Çünkü bunu uyduranlar iki büyük gayrı tabiliği ve tezaadı bertaraf edememişlerdir. Yalanın bacağı kısadır. Yukarki hadislerin hepsi isbat ettilerki, Muhammed ile Kureyşliler arasındaki ihtilaf, kureyşlilerin düşmanlıkları karşısında müslümanlar muhacerete mecbûr olacak kadar şiddetlidir. Şimdi tetkik etmekte olduğumuz hikayeyi bize nakleden muhaddislerin sözlerine inanırsak, müslümanlar bir kaç Kur'ân âyetini alenen okurlarsa, gayet şiddetli fena muameleye mâruz kalıyorlardı. O halde, Muhammedin bütün Kureyşliler önünde koca bir sûreyi baştan aşağıya okuması, Kureyşlilerin de ne söyleyeceğini bilmeden dini bir dikkat ile kendisini dinlemeleri manasız olmaz mı?... Bundan başka, bu hikaye iyi düşünülmüş de değildir. Muhammed şeytânın talim ettiği âyetleri okuyor ve bunların manalarını anlamıyor, yahut başka âyet bilemiyor gibi görünmektedir".¹⁴

Aynı müellif bir kaç satır sonra sözüne şöyle devam etmektedir: "Hâdisenin haddi zatında, terceme-i hâl muharrirlerinin atfettikleri ehemmiyet mevcûd değildir. Çünkü, Muhammed hakkında bildiğimiz şeylerin tümü ile bir tezât teşkil eder".¹⁵ Yine devamla "Muhammed hakiki bir devlet adamı idi, kendisinde gayet ince bir fikri siyâsi vardı. İnsanlarla müzakerede, insanları idarede fevkalade maharet sâhibi idi. Üç puta karşı ibadeti muvakkaten kabul etmek gibi, kaba hataların ondan sâdır olması gayrı kâbildir. Çünkü bu hareket, geçmiş senelerin cesûr çalışmalarını bir an içinde birden bire yıkmaya ve kendi kendisini mahvetmeye müsâvi idi. Propagandasının o devresinde Muhammed, henüz gayet nâmuskarâne ve samimi idi. Muhammedin göstereceği ufak bir zaâf eserinden Kureyşliler pek çok istifade ederlerdi".¹⁶

Caetani'den yapmış olduğumuz ve yapmaktan sarfınazar ettiğimiz daha pek çok nakilden anlaşılıyor ki, meseleyi ciddi olarak ele alan bir gayrı müslim, hatta islâmîyetin muhalifi olan bir araştırmacı bile, kasten uydurulmuş bir hikayeyi kolaylıkla ve ilmi metodla çürütmeye muvafak olabilmektedir.

Nöldeke, Kur'ân tarihinde, Muir ve Sprenger'in görüşlerini benimsemekte, Caetani'nin fikirlerini ve red dayanaklarını tatmin edici bul-

¹³ Caetani, *İslam Tarihi*, II. 260-262.

¹⁴ Aynı eser, II. 264-265.

¹⁵ Aynı eser, II. 265.

¹⁶ Aynı eser, II. 265-266.

mamakta ve sık sık onu tenkid etmektedir. Müsteşriklerin ve bilhassa Sprenger ve Muir'in görüşlerini tenkid eden Caetani'ye "Muhammedin pek yeni terceme-i hâl müellifi, Leone Caetani, sonradan düzenlenmiş (uydurulmuş) bir şeyle uğraştığımızı isbât etmeye çalışır.¹⁷ sözleriyle bu fikri benimsemediğini ifade eder. Bir kaç sahife sonra "bazı müslüman ilâhiyâtçıların iddia ettiği gibi, şayet bunu dalalet ehli tertib etmişse, bunun teklifsizce sünni hadislerin içine girmemesi gerekirdi.¹⁸ Buna göre, bu hâdiseyi ehemmiyetli muhtevasına binaen tarihi olarak kabul etmekten başka çıkar yol yoktur".¹⁹ demek suretiyle hâdiseyi kabul etmekte ve zihinleri karıştırmaktadır.

Louis Massignon bile, bu garânik olayı hakkında, bir hüküm vermekten kaçınmakta, onun, Kur'anın aslı metnine konulamayacağını ve bu garib kıssanın müfessirlerin büyük bir ekseriyeti tarafından şüphe ile karşılandığını beyan etmekte ve garânik hadisesini reddeden müslüman müellifleri saymaktadır.²⁰

Hız Peygamber tarafından garânik olayı hakkında bir söz söylenmemiş olduğundan, ne sahâbiler bu iki cümleyi ezberlemiş ve ne de vahiy kâtibleri yazı ile tesbit etmişlerdir. Dolayısıyla vahiy olmayan ve olamayan bu iki cümle mushaflara girmemiş ve Kur'an-ı Kerim tercemelerine de sokulmamıştır. Bu hal ondört asırdan beri böylece devam etmekte ve kıyamet gününe kadar da devam edecektir. Böyle bir konuyu ele alırken, biz burada garânik meselesinin, ne islâm âlimleri nezdindeki durumu ve ne de müsteşriklerin bu konudaki düşüncelerini detaylı bir şekilde ele almak niyetinde değiliz. Belki kısa kısa özlü neticelere temas edip, dolayısıyla hiç bir Kur'an müterciminin yapmadığı ve yapmağa cesaret edemediği bir işi, Régis Blachère'in fransızca Kur'an tercemesine bu iki cümleyi sokmuş olması, çirkin, kasıtlı ve gayrı ilmi bir tasarruf olarak karşımızda durmasıdır. Âyet-i Kerimelerin sıra numaraları belli ve kat'î oldukları için, bu iki cümleye yeni bir rakam ilave edemeyip evvelki âyet-i Kerimenin 20. rakamına (20 bis, 20 ter veya 20a, 20b) işaretlerini koymakla iktifa etmiştir.²¹ İslâma ve Kur'an-ı Kerime olan düşmanlığını bu şekilde izhâr etmesi, kendisine âit bir

17 *Geschichte des Qorans*, p. 101.

18 Burada yine zihinler bulandırılmaktadır. Garânik hadisesi, ehli Sünnetçe sahîh olarak kabul edilen hadis mecmualarında bulunup bulunmadığı, Kur'an tarihinin müellifleri tarafından gösterilmeliydi. Tabii ki bunu gösteremeyeceklerdir. Yoksa târih ve tefsir kitaplarındaki haber yığınlarının ehli Sünneti ne derece ilgilendirdiğini kendileri pekâla bilirler.

19 *Geschichte des Qorans*, p. 103.

20 Louis Massignon, *Opera Minora*, Beirut 1963, II. 547.

21 Régis Blachère, *Le Coran*, Paris 1957, p. 561.

meseledir. Ondan daha fazla bir şey beklemek mümkün olmayabilir. Fakat, ilmi çalışma icâbı, bu hususu hiç olmazsa, diğerlerinin yaptığı gibi, dip notunda işaret, hatta izah etmesi gerekirdi. Hem Kur'ândan olmayan bir şeyi, ona sokup, olmuş gibi göstermek, hem de bu gayrı meşru tasarrufunu birkaç kelime ile izâh etmemek, elbette ilmi metodlara taban tabana zıttır, müslüman topluluğuna hakarettir, şiddetle takbih ve protesto edilmesi gereken bir iştir.

Kur'ân-ı Kerimin, şimdiye kadar yapılan tam veya kısmi fransızca ve diğer dillere tercemelerinin hiç birinde böyle çirkin bir isnad görülmemektedir. Ancak tercemelerin bazılarında görülen şey, ya en-Necm sûresinin 20. âyetine veya el-Hacc sûresinin 52. âyetine konulan bir dip not ile garânik olayı anlatılmaya çalışılır. R. Blachère, iki sahifelik bir nevi önsöz (avertissement)²² ile, mukaddimesinde (Introduction)²³ de bu meseleye tek bir söz ile temas etmeyişi, işin vehâmetini daha da artırmaktadır. Aynı müellif, daha evvel yersiz bir orijinalite yapmak üzere, Kur'ânın tercemesini, vahiyleri tarih (kronolojik) sırasıyla iki cild halinde neşretmişti.²⁴ Fakat yaptığı işin acâibliğinin farkına varınca ve efkârı umumiyece de tutunmayınca, bundan vazgeçib, normal tertibe döndü ve 1957'deki tab'ı böylece meydana geldi.

R. Blachère'in böyle bir cesareti kendinde nasıl bulduğunu, eserlerinde bu konu hakkında yazdıklarını tarihi sıra ile takip edersek, ortaya çıkartmamız mümkün olacaktır.

Âyet ve sûrelerin iniş sırasına göre yaptığı ilk Kur'ân tercemesinin, el-Hacc sûresinin 52. âyetinde geçen Allahın neshetmesi meselesine düştüğü dip notta şöyle demektedir: "Allah neshedecek v.s. fiilin burada muzarl sigasında olduğu, onun şimdiki zaman (present) veya yakın futur (futur proche) sigası ile terceme edilebileceğine işaret ettikten sonra... Burada âyet, konuya çok mühim bir açıklık getirmektedir. (Demekki) Şeytân asılsız telkinlerle vahyin temizliğine hâlel getirebilir. Fakat Allah bu telkinleri yokeder. Yalnız kalblerinde tereddüd bulunanları fitneye sevkeder. Taberi tarafından nakledilen, diğer müfessierler tarafından hülâsa edilen, bir rivayet, bu âyetin LIII. (en-Necm) sûresinin 20 bis ve 20 ter. âyetlerinin kaldırılışını imâ ettiğini kesin olarak beyan etmektedir. Bu pasajla ilgili olarak Weil, bu görüşü benimsemektedir. Bununla beraber, tek tanrı inancının ilânına çok ters düşen LIII.

²² R. Blachère, *Le Coran* p. 7-9.

²³ Aynı eser, p. 11-13.

²⁴ R. Blachère, *Le Coran* (Traduction Selon un Essai de Reclassement des Sourates) Paris 1949-1950, 2 vol.

(en-Necm) sûresinin 20 bis, 20 ter. âyetlerinin neshi için mezkûr âyetin nüzûlünün beklenip beklenmediğini sormak hakkımız olsa gerektir. Bu âyet Peygamberlerin günâh işleyebileceklerini ortaya koyması açısından çok mühimdir. (Buna delil olarak er-Râzinin bir ifadesi gösterilir): Temennide bulunduklarında, yani kendi monoteist tebliğleriyle, muasırlarının çok tanrıci inançlarını uzlaştıracak bir doktrin bulmayı arzuladıklarında.²⁵ Bu ifadelerinden, yazarın, islâmın peygamberlik anlayışına tamamen ters düşen bir anlayışta olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı yazar, “Le Problème de Mahomet” adlı eserinde: “Bu gün elimizde bulunan Kur’ânda yukarıda zikredilen iki âyet mevcûd değildir. Bu âyetlerin metni bize müfessirler tarafından verilmiştir. Caetani’ye göre, bu iki âyet, Peygamberden sonra Kur’ândan çıkartılmıştır. Ancak böyle bir hipotezi savunmak imkansızdır. Zira sapık ta olsa, hiç bir müslüman böyle bir işe cüret edemez. Buna mukabil, bir ta’viz fikri akla çok uygun gelmektedir. Müfessir el-Beydâvi, her nekadâr ihtiyatlı da olsa, böyle bir görüşü kabul edip, adı geçen bu iki âyette, Muhammedin kendisini kavmine yaklaştıracak bir şeyin indirilmesi hususunda arzu duyduğunu, ortaya koymaktadır. Böyle bir tâvizin çok kısa zamanda, kabul edilmez bir durum alması şüphesizdir. Müfessir tarafından ileri sürülen bir rivayete göre, Muhammedin bizzat kendisi, burada bir şeytân ilkâsının bahis konusu olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden o, Al-laha şerikler koşan bu iki âyeti Kur’ândan çıkarmıştır. Daha sonra bambaşka bir ritimde olan 23 nolu âyetle, bu üçlü putperest ilâhları reddetmek, teyid edilmiştir. Busuretle, anlaşılacağı üzere, tek Tanrı inancı islâmın temel dogmlarından biri olmuştur²⁶”, demek suretiyle, zihinleri iyice karıştırmaya devam etmektedir. Hz.Peygamberin şahsiyetindeki zayıflıktan dolayı, tâviz fikrinin ortaya çıkışı, daha evvel de söylediğimiz gibi, bu garânik meselesinde Hz.Peygamberden gelen hiç bir rivayetin bulunmamasına rağmen, Peygamberden haber varmış gibi gösterilmesi, ve onun âyetleri kendiliğinden Kur’ândan çıkarmış olması saf-sataları yer almaktadır.

R.Blachère, yaptığı Kur’ân tercemelerine bir giriş mahiyetinde olmasını arzuladığı “Introduction au Coran” adlı eserinde: “Kur’ânın tam olarak nakli hususunda, batılı âlimler, islâmî rivayetleri değerlendirmekle yetinmişlerdir. Hiç şüphe yoktur ki, Muhammed devrinde az veya çok oranda vahiy parçaları kaybolmuştur. Bu gün bu kayıpların ehemmiyet derecesini takdir edecek kimse yoktur. Daha çok bu kayıp-

25 R. Blachère, *Le Coran*, Paris 1949, III. 1043.

26 R. Blachère, *Le Problème de Mahomet*, Paris, 1952. p. 46.

ları insan hafızasının noksanlığına hamletmek uygun olur. Bununla beraber, bir yerde (sure no 30=LIII, v.20 bis, sqq) bu kaldırma işinin biz-zat peygamber tarafından yapıldığı görülmektedir.²⁷ Bu ifadeler de ağır ithamlar taşımaktadır. Adeta müslümanların Kur'ân hakkındaki inanç-larını sarsacak mahiyettedir.

Yine aynı yazar "Que Sais-je" yayınlarından olan "Le Coran" adlı eserinde: "Bu ilk safhada, şurasını hatırlatmak uygun olur ki, metinler (âyetler) islâmın temeli olan tek Allah inancını karanlıkta bırakmakta-dır. Hatta öyle görünüyor ki, LIII. sûrenin 19-25 âyetlerinde, üçlü Mekte ilâhlarına yapılan ibâdeti red hususunda tereddütlerin izi mevcuttur. Fakat metin (âyet) bugünkü şekliyle bir kesinlik arz etmekten uzaktır. Bununla beraber, kısa bir müddet sonra, tek Allah inancı kesin olarak tasdik edilecektir."²⁸ ifadeleriyle adeta tereddütler içerisinde bocalamaktadır. Hz.Peygamberin Peygamberlik vasıflarını tanımayan, Kur'ânın vahiy mahsulü olduğunu anlamak istemeyen bir şahıstan daha fazla ne beklenebilir? Ona göre, Hz.Peygamber, Kur'ân âyetlerini kendiliğinden Kur'andan çıkarabilmekte, yine ona göre, Kur'ân parçalarının bir çoğu kaybolmuş bulunmaktadır. O halde bulduklarını yerine koyup yeniden Kur'ânı inşa edebilme salâhiyetini kendinde gördükten sonra, islâmî görüş yönünden, ondan müsbet olarak birşeyler beklememiz abesle meş-gül olmaktan başka bir şey olamaz.

Dünyada, ilim ve teknik alanlarında her gün büyük çapta ilerlemeler olmakta, bunlar islâm dininin hakikatlarını ortaya çıkarmaktan geri kalmamaktadır. Bu hususlar, batılı araştırmacıları yepyeni istikametlere sevk etmiş, eski ithâm ve iftiralarını görmemezlikten gelme temayülünü göstermeye başlamışlardır. Bütün bunlara rağmen, her batılı müelliften mutlaka bitarafılık beklemek aşırı bir safdillik olur. Hakikatları olduğu gibi ortaya koymak vazifesinin genç müslüman araştırmacılara düşeceği asla hafızalardan çıkartılmamalıdır.

Garânik meselesinin istismarcıları, başlığı altındaki bu yazımızda, bir kaç müsteşrikin durumunu ele almış ve bilhassa konunun ağırlık noktasını Régis Blachère teşkil etmiştir. Genel olarak bu meseleyi anlayabilmek için bir takım tekrarlara düşmek pahasına olsa dahi, bu nakilleri yapmakta fayda gördük. Müslüman müelliflerin bu konudaki görüşlerini ve reddiyelerini, batılıların çarpık fikirlerini tetkik etmek isteyen okuyucular için, geniş bir bibliyografya vermeyi uygun gördük.

27 R. Blachère, *Introduction au Coran*, Paris, 1959, p. 188.

28 R. Blachère, *Le Coran* (Que sais-je), Paris 1966, p. 36.

BİBLİYOGRAFYA

- Abduh, Muhammed, *Mes'eletu'l-Garânik ve Tefsiru'l-Ayât*, (Mecelletu'l-Menâr) el-Kâhire 1901/1318, IV.81-89.
- Abdu'l-Cebbâr b.Ahmed. *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, el-Kâhire 1966/1386, II.510-511.
- Abdulkerim el-Hatib. *en-Nebiyyu Muhammed*, Beyrut 1975/1395, s. 149-161.
- Abdurrazzâk b.Hemmâm. *Tefsiru Abdurrazzâk*, Yazma: (Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İsmâil Sâib koleksiyonu, No. 4216, v. 61b.).
- Aksekili, Ahmed Hamdi. *Hâtemu'l-Enbiya Hakkında en Çirkin Bir İs-nadın Reddiyesi*, İstanbul 1338-1341, s.1-73.
- el-Albâni, Muhammed Nâsuriddin. *Nasbu'l-Mecânîk li Nesfi Kıssati'l-Garânik*, Dımaşk 1952/1372, s.1-39.
- el-Âlûsi, Şihâbuddin Mahmûd. *Ruhu'l-Maâni fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesâni*, Beyrut (İdâretu't-Tibaati'l-Muniriyye), XVII.172-180.
- el-Âmiriyyu, Yahya b. Ebi Bekr. *Behçetu'l-Mahâfil ve Buğyatu'l-Emâsil* (ve bi şerhi, Allame Cemaluddin Muhammed el-Yemânî) Medine 1330, I.97-98.
- Arberry, A.G.. *The Koran Interpreted*, London 1955, p. 33, 244 (London 1962, p.550).
- Asum efendi. *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1305, III. 974.
- Asum, Mütercim. *Terceme-i Siyeri Halebi*, İstanbul 1248, s.55-56.
- el-Ayni, Bedruddin Mahmûd b.Ahmed. *Umdetu'l-Kâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, İstanbul 1308, III. 510, IX.47, 178-181.
- Bahçeci, Muhittin. *Ayet ve Hadislerde Peygamberlik ve Peygamberler*, İstanbul 1977, s. 150-152.
- el-Bagavî Ebû Muhammed el-Huseyn. *Meâlimu't-Tenzil*, Bombay 1269, III.599-600, IV.851-852.
- el-Bâkillâni, Ebû Bekr. *el-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân*, Mısır 1971 (tahkik Dr. Muhammed Zağlul Selâm) s.307-311.
- Berki, Ali Himmet (Osman Keskioglu ile beraber). *Hazreti Muhammed ve Hayatı*, Ankara 1959 (Diyanet İşleri Reisliği Yayınları sayı: 67) I.109-119.

- el-Beyhaki, Ebû Bekr. *Delâilu'n-Nubuuvve*, el-Kâhire 1969/1389 (Tahkik, Abdurrahmân Muhammed Osmân) II.59-61.
- el-Beyhaki, Ebû Bekr. *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Haydarabâd 1346, II. 314-315.
- Blachère, Régis. *Le Coran* (Traduction Selon un Essai de Reclassement des Sourates) Paris 1949, II. 86, III. 1043.
- Blachère, R.. *Le Coran*, Paris, 1957, p. 364-561.
- Blachère, R.. *Le Coran* (Que Sais-je no.1245) Paris 1966, p.36.
- Blachère, R.. *Introduction au Coran* (2.e édition) Paris 1959, p. 188.
- Blachère, R.. *Le Problème de Mahomet*, Paris 1952, p.46-47.
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* (Çeviren, Prof. Dr.Neşet Çağatay, İlahiyat Fakültesi Yayınları: LV), Ankara 1964, s.13.
- el-Buhâri, Muhammed b.İsmâil. *el-Câmiu's-Sahih*, Mısır 1345, VI. 177.
- Buhl, Frants. *Das Leben Muhammeds* (Deutsch von Hans Heinrich Schaefer), Darmstadt 1955, p. 178.
- Buhl, Fr.. *al-Lât, Manât ve al-'Uzzâ* (Encyclopédie de l'İslâm) Brill 1936, III.18-19, 246-247, IV.1127-1128 (İslâm Ansiklopedisi VII. 18, 702-703).
- Caetani, Leone. *Annali dell'İslâm* (İslâm Tarihi, Hüseyin Cahid Terceme si) İstanbul 1924, II. 257-266.
- el-Cassâs, Ebû Bekr b.Ahmed. b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İstanbul 1335-1338, III. 246-247.
- el-Câvi, Muhammed Nevevi. *et-Tefsiru'l-Munir li Meâlimi't-Tenzil* (Me-râhu'l-Lebîd li Keşfi ma'na Kur'âni'l-Mecid) el-Kâhire 1955/1374, II.57-58.
- Dr. Cevât Ali. *Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Irak 1956/1375, V.89-97.
- el-Cevhari, İsmâil b.Hammâd. *es-Sihâh*, Mısır 1377, IV. 1537.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâli Kerim*, İstanbul 1953, II.577, III. 949-950.
- ed-Dabbâğ, Muhammed efendi ibn Hamza. *Terceme-i Tıbyân*, İstanbul 1307, III. 130-131, IV. 187-188.
- ed-Dârimi, Ebû Muhammed. *Sunenu'd-Dârimi*, (Dâru ihyâi's-Sunneti'n-Nebeviyye), I.342.

- ed-Demiri, Kemâluddin. *Hayatu'l-Hayavâni'l-Kubrâ*, Mısır 1321, II. 145-147.
- ed-Dihlevi, Cemâluddin. *et-Tefsiru'l-Cemâli ala't-Tenzili'l-Celâli* (Farscadan çeviren, Muhammed Hayruddin el-Haydarâbâdi) Bulak 1294, III. 73.
- ed-Diyarbakri, Huseyn b. Muhammed b. el-Hasen. *Târihu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefîs*, Mısır 1283, I. 289.
- Doğrul, Omer Rizâ. *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1947, II. 548, 815.
- Dozy, R.. *Supplement aux Dictionnaires Arabes*, Paris 1927, II. 210.
- Dozy, R.. *Tarih-i İslâmiyet* (Dr. Abdullah Cevdet Tercemesi) Mısır 1908, I.68-72.
- Ebû Hayyân el-Endelûsi. *el-Bahru'l-Muhît*, Mısır 1328, VI. 380-383, VIII.160.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-'Imâdi, *İrşâdu Akli's-Selîm ilâ Mezâyî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Fahrüddin er-Râzi tefsiri kenarında) İstanbul 1307, VI. 255-257.
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-müsennâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*, Mısır 1962/1381, II.236.
- el-Emîni, Abdu'l-Huseyn Ahmed. *el-Kadîr fî'l-Kitâbi ve's-Sunne ve'l-Edeb*, Tahran 1977 (et-Tabatu'r-Râbia).
- el-Ezheri, Muhammed b. Ahmed. *Tehzibu'l-Luga*, el-Kâhire 1964/1384, VIII.224.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ. *Maâni'l-Kur'ân*, el-Kâhire 1955/1374, II. 229, III (1973). 97-98.
- Ferid Vecdi, Muhammed. *Safvetu'l-Irfân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Mısır (el-Matbaatu'l-Bârûniyye) s. 405.
- Gaudefroy-Demombynes, M.. *Mahomet*, Paris 1957, p. 84-88.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Fikhu's-Sire*, el-Kâhire 1965, s. 117-121.
- Gibb, H.A.R.. (G. H.. Kramers. *Shorter Encyclopedia of Islâm*, Leiden 1961, p.287, 325, 617-618.
- Grunebaum, G.Von. *L'Islâm Medieval*, Paris 1962 (payot), p. 79.
- el-Halebi, Ali b. Burhaniddin. *Siretu'l-Halebiyye* (İnsânü'l-'Uyûn fi Sireti'l-Emini'l-Me'mûn), Matbaatu'l-Âmire 1308, I. 345-347.
- Hamidullah, Prof.Dr.Muhammed. *Le Prophete de L'Islâm* (sa vie) Paris 1959/1378, I.87-89.

- Hamidullah, M.** *Le Saint Coran* (editeur: Noureddine Ben Mahmoud, copyright du Club Français du Livre) p. 374, 602.
- Hamidullah, Muhammed..** *Rasulullah Muhammed*, İstanbul 1973, s. 96-97.
- el. Hâzin, Ali b. Muhammed.** *Lubâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, Mısır 1317, III. 293-295, IV.195.
- Hibetullah b. Selâme.** *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Mısır 1315 (Vâhidinin Es-bâbun'Nüzûl'ü kenarında) s. 231-232.
- Hitti, Dr. Filib. (Dr. Edouard Corci ve Dr. Ceb râil Cebbâr).** *Târihu'l-Arab* (Mutavvel), Beyrut 1952, I. 137-138.
- Holt, P.M. (Lambton Ann K.S., Bernard Lewis)** *The Cambridge History of Islâm*, Cambridge at the University Press 1970 I. 37-38.
- Horovitz, Josef.** *Koranische Untersuchungen*, Leipzig 1926, p. 128, 132, 141.
- el-Hudari, Muhammed.** *Nûru'l-Yakîn fi Sireti Seyyidi'l-Murselîn*, el-Kâhire 1963, s. 58-60.
- Hüseyin Heykel.** *Hazreti Muhammed Mustafa* (Omer Riza Tercemesi) İstanbul, 1945, s. 92-97, 115.
- İlse Lichtenstadter,** A note on the Gharâniq and Related Qur'anic problems (Israel Oriental Studies V, Tel Aviv University 1975, pp. 54 - 68).
- İbn Atiyye, Abdu'l-Hâk.** *el-Câmiu'l-Muharrer*, Yazma: (Bursa Haraç-çioğlu ktp. No. 41) v. 694b, 695ab.
- İbn Hacer el-Askalâni.** *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, (el-Mat-baatu'l-Hayriyye) 1325, VIII. 433-445, VII. 306-308.
- İbn Hazm el-Endelûsi.** *Cevâmiu's-Sîre*, Mısır (Dâru'l-Maârif, Tahkik, Dr. İhsan Abbâs, Dr. Nâsiruddin el-Esed) s. 65).
- İbn Hazm el-Endelûsi.** *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl*, Mısır 1347, IV. 17-18.
- İbn İshâk, Muhammet.** *Siretu İbn Ishâk*, Fas 1976/1396, s. 157-158.
- İbn Kesir, İsmâil.** (Ebu'l-Fidâ), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, III. 90-91.
- İbn Kesir, İsmâil.** *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, el-Kâhire 1956/1375, III. 229-230, IV. 253-254.

- İbn kesir, İsmail.** *es-Siretu'n-Nebeviyye*, el-Kâhire, 1964 /1384, II. 3-42.
- İbn Manzûr.** *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1968 /1388, X. 286-288.
- İbn sa'd.** *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut 1960 /1380, I.205-206.
- İbn seyyidi'n-Nâs.** *'Uyunu'l-Eser fi Fununi'l-Magâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer*, el-Kâhire 1356, I. 120-121.
- İbnu'l-Arabi, Ebû Bekr.** *Ahkâmu'l-Kur'ân*, el-Kâhire 1958 /1377, III. 1287-1291.
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahmân.** *Zâdu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut 1965 / 1385, V. 440-442.
- İbnu'l-Esir.** *el-Kâmil fi-t-Târih*, Mısır 1348, II. 52.
- İbnu'l-Esir, Mecdudîdin Ebi's-saâdât.** *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, el-Kâhire 1322, III. 180.
- İbnu'l-Kâzerûni, Ali b. Muhammed.** *Muhtasaru't-Târih*, Bağdat 1970 / 1390, s. 46.
- İsmâil Fenni (Ertuğrul).** *Hakikat Nurları*, İstanbul 1949, s. 90-93.
- İsmâil Fenni.** *Kitâbu izâle-i Şukûk* (Dozy'nin Tarih-i İslâmiyeti üzerine Reddiyedir) İstanbul 1928, s. 33-47.
- İsmâil Hakkı Bursevi.** *Ruhu'l-Beyân*, İstanbul 1331, VI. 49.
- İzmirli, İsmâil Hakkı.** *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, İstanbul 1332, s. 115-116.
- İzmirli, İsmâil Hakkı.** *Türkçe Kur'ânı Kerim*, İstanbul 1932, s. 487, 788.
- el-Kâdi Beydâvi.** *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, İstanbul 1296, II. 107-108.
- el-Kâdi 'Iyâd.** *Kitâbu's-Şifâ bi Ta'rifi Hukuki'l-Mustafa*, İstanbul 1312, II. 116-126.
- el-Kâsimi, Cemâluddîn.** *Tefsiru'l-Kâsimi* (Mehâsinu't-Te'vil) el-Kâhire 1957 /1376, XII. 4352-4373.
- el-Kastallâni, Şihabuddîn.** *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Mısır 1307, II. 271, VII. 232-233, 345-347.
- Kazimirski, A.B.** *Dictionnaire Arabe-Français*, Paris 1860, II. 461.
- Kazimirski, M.** *Le Coran*, Paris (Fasquelle éditeurs) I. 321, II. 498.
- el-Kelbi, Muhammed b. es-Sâib.** *Kitâbu'l-Asnâm*, el-Kâhire 1914 /1332, s. 14-28 (Keza bkz. Roza Klinge-Rozenberger'in Almanca'ya çe-

virisini, arapça aslı ile karşılaştırarak, çevirenin girişi ve notlarıyla birlikte Türkçeye çeviren Dr. Beyzâ Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fak. Yayınları LXXXIV, s. 29-36).

Keskioğlu, Osmân. *Kur'ân Tarihi*, İstanbul 1953, s. 341-342.

el-Kirmânî, *el-Buhâri bi Şerhi'l-Kirmânî*, Mısır 1937/1356, VI. 152-153, XVII. 214, XVIII. 114-116.

Köksal, M. Asım. *Hazreti Muhammed ve İslâmiyet* (Mekke Devri) Ankara 1966, s. 260-262.

Köksal, M. Asım. *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihine Reddiye*, Ankara 1961, s. 5-16.

el-Kurtubi, Ebû Abdillâh. *el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'ân*, el-Kâhire 1967/1387 XII. 79-86, XVIII. 99-103.

el-Kuşeyri. *Letâifu'l-İşârât*, el-Kâhire (Tahkik, Dr. İbrhâim Biyûnî) IV. 226.

Lammens, H. *L'İslâm Croyances et Institutions*, Beyrouth 1943, p. 25.

Lewis, Bernard. *The Arabs in History*, Newyork 1960 (Herper Torch-books) p. 30.

el-Mahalli, Celaluddin. (Celaluddin es-suyûti ile birlikte). *Tefsîru Celaleyn*, el-Kâhire (Matbaatu'l-İstikame) II. 42.

Massignon, L. *Opera Minora* (Textes recueillis, classes et présentes avec une bibliographie) Beirut 1963, II. 547.

el-Mâturidi, Ebû Mansûr. *Te'vilatu'l-Maturidi*, Yazma (Fâtih Millet ktp. Carullah ef.No. 47. v.85a.

el-Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *A'lâmu'n-Nubuvve*, Mısır 1971/1391, s. 70.

Mehmet Vehbi. *Hulâsatu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, İstanbul 1340-1343, X. 167-169.

el-Merâgi, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâgi*, el-Kâhire 1965/1385, XVII. 127-130, XXVII. 50-52.

Mirzâ Beşiruddin Mahmûd Ahmed. *Der Heilige Qur'ân*, Wiesbaden 1954, p. 531

Mohammed Essad Bey. *Mahomet*, Paris 1956 (Payot) p. 104-105.

Montet. E. *Le Coran*, Paris 1949, p. 716.

Moscatti. S. *Histoire et Civilisation des Peuples Sémitiques*, Paris 1955 (Payot) p. 206.

- Mucâhid b. Cebr. *Tefsiru Mucâhid*, Doha 1976/1396, s. 427.
- Muhammed Ali, Maulvi. *The Holy Qur'ân*, Lahore 1935, p. 674, 1016.
- Muhammed b. Ahmed b. Cüzeyy el-Kelbî, *Kitâbu't-Teshil li 'Ulûmi't-Tenzil*, el-Kâhire (Matbaatu Hassân) III. 177-179.
- Muhammed Esad. *Tarihu Dini İslâm* (kısmı Mekkî) İstanbul 1342, III. 177-179.
- Muhammed Mahmûd Hicâzi. *et-Tefsiru'l-Vâdih*, el-Kâhire 1975/1395, XVII.67.
- Muhammed Rızâ. *Muhammed Rasulullah*, Mısır 1938/1357, s. 122-128.
- Muhyiddin İbnu'l-Arabi. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrût 1968/1387, II. 109-111.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsiru Mukâtil*, Yazma: (Bursa Hüseyin Çelebi ktp. No. 27) v. 16a.
- Muir, Sir William. *Life of Mahomet*, London 1894 (third édition) p. 78-82.
- Muslim b. Haccâc el-Kuşeyri. *Sahihu Muslim*, Mısır 1955/1374, I. 405-406.
- en-Nesefi, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil* (tefsirun'Nesefi) el-Kâhire (Dâru ihyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye) III. 106-107.
- en-Nevevi, Muhyiddin. *Sahihu Muslim bi Şerhi'n-Nevevi*, Mısır 1349, V. 75.
- en-Neysâbüri, el-Hasen b. Muhammed. *Tefsiru Garibi'l-Kur'ân ve Regâibi'l-Furkân*, Bulak 1328, XVII. 103-111.
- Nöldeke, Th.. *Geschichte des Qorans* (zweite Auflage, bearbeitet von Friedrich Schwally, Erster teil: Über den Ursprung des Qorans) Leipzig 1909, p. 100-103.
- Paret, Rudi. *Der Koran*, Stuttgart 1965-1966, III. 276, IV. 441.
- Pesle, O.. (Tidjani Ahmed). *Le Coran*, Paris 1948, p. 216-217, 357.
- Pickthall, Marmaduke. *The Meaning of the Glorious Koran*, London 1969 (Fifth Impression) p. 344, 549.
- er-Râgib el-İsfahânî. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, el-Kâhire 1961/1381, s. 455.

- er-Râzi, Fahrüddin.** *Mefâtihu'l-Gayb* (et-Tefsîru'l-Kebîr) Mısır 1938, XXIII. 48-55, XXVIII. 295-297. (İstanbul 1307, VI. 244-251).
- Rodwell, J.M..** *The Koran*, London 1950, p. 70, 458.
- Sale, George.** *The Koran*, London (Frederich Warne And. Co. ltd) p. 332, 508.
- Savary M..** *Le Coran*, Paris 1883, p. 450.
- Seyyid Kutub.** *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, Beyrut 1968/1387, XVII. 105-108, XXVII. 55-58.
- es-Siyelkûti, Abdu'l-Hakim.** *Şerhu Mavâkif*, Bulak 1266, s. 573-574.
- es-Suheyli, Abdurrahmân.** *er-Ravzu'l-Unf*, el-Kâhire 1969/1389, III. 344-349.
- es-Suyûti, Celâluddin.** *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Me'sûr*, Mısır 1314, IV. 366-368, VI. 126-127.
- es-Suyûti, Celâluddin.** *Lübâbu'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*, el-Kâhire (Tefsiru Celaleyn haşiyesinde) II. 15-16.
- eş-Şevkânî, Fethu'l-Kadir, el-Kâhire 1964/1383, III. 461-464, V. 107-108.**
- Şibli, Mevlânâ.** *Asr-i Saâdet* (Omer Riza Tercemesi) İstanbul 1921/1346, I. 264-266.
- eş-Şirbini, el-Hatib.** *Tefsiru'l-Kur'ânî'l Kerim bi's-Sirâci'l-Munir*, Beyrut (Dâru'l-Ma'rife) II. 558-561.
- et-Taberi, Muhammed b. Cerir.** *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, el-Kâhire 1954/1373, XVII. 186-190, XXVII. 58-61.
- et-Taberi, Muhammed b. Cerir.** *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Brill 1879-1888 (M.J.de Goeje neşri) III. 1192-1196 (Milletler ve Hükümdarlar tarihi, Zâkir Kâdiri Ugan-Ahmed Temîr tercemesi, Ankara 1955, II. 158-163).
- et-Tabressi, Ebû Ali.** *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Tahran 1379 (Şeriketu'l-Maârifî'l-İslâmiyye) VII. 90-92.
- Tantavi Cevheri.** *el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerim*, Mısır (et-Tabatu's-Saniye) XI. 46-47.
- et-Tirmizi, Muhammed b. İsâ,** *el-Câmiu's-Sahih* (Sunenu't-Tirmizî) el-Kâhire 1937/1356, II. 464-465.
- et-Tûsi, Ebû Ca'fer.** *Tefsiru't-Tibyân*, Necef 1966/1385, VII. 291-294.

- et-Tüsteri, Sehl b. Abdillâh. *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azim*, Mısır 1329, s. 66.
- Ulmann, Ludwig. *Der Koran*, München 1959, p. 272-273, 427.
- el-Vâhidi, Ebu'l-Hasen. *Esbâbu'n-Nüzûl*, Mısır 1315, s. 232-233.
- el-Vâhidi, Ebû'l-Hasen. *el-Veciz fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Aziz*, (et-Tefsiru'l-Munir kenarında) el-Kâhire 1955/1374, II. 57-58.
- el-Wâkidi, Muhammed b. Omer. *Kitâbu'l-Magâzî*, London (Oxford University Press) 1966, I. 6, 32, 33, 80, 92, 105, II. 492, 493, 870, III. 873, 874, 875, 970, 972.
- Wansbrough. J. *Quranic Studies* (Sources and Methods of Scriptural Interpretation) Oxford University Press 1977, p. 60-61, 198, 201.
- Watt, W.M.. *Bell's Introduction to the Qur'ân* (Islamic Surveys. 8) Edinburgh at the University Press 1970, p. 55-56.
- Watt, W.M.. *Muhammad at Macca*, Oxford 1953, p. 101-109 (Mahomet a la Mecque, Traduction de F. Dourveil, Paris, 1958, p. 135-144; Hazreti Muhammed, Çeviren, Hayrullah Örs, İstanbul 1963, s. 65-71).
- Yahyâ b. Sallâm. *Tefsir*, Yazma (Tunus, Abdeliyye ktp. No. 134) v. 42a-42b.
- Yâkût el-Hamevi er-Rûmi. *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrût 1957/1376, IV. 116-118.
- Yazır Muhammed Hamdi. *Hâk Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1935, VI. 4591-4600.
- Yusuf Ali. *The Holy Qur'ân*, Beyrût (Dâru'l-Arabiyye) p. 865-1445.
- ez-Zamahşeri, Mahmûd b. Omer. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamizi't-Tenzil*, el-Kâhire 1953/1373, III. 129-130, IV. 335-337.
- ez-Zamahşeri, Mahmûd b. Omer, *Esâsu'l-Belâga*, Mısır 1327, II. 91.
- ez-Zebidi, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-Arûs*, Mısır 1306, VII. 34-35.
- ez-Zehabi, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm ve Tabakâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*. el-Kâhire 1367, I. 108-110.
- ez-Zencânî, Mahmûd b. Ahmed. *Tehzibu's-Sihâh*, el-Kâhire 1952/1372, s. 593.
- Zeyni Dahlân, es-Seyyid Ahmed. *es-Siretu'n-Nebeviyye* (Siretu'l-Halebiyye Hâşiyesinde) Matbaatu'l-Âmire 1308, I. 268-269.
- ez-Zurkânî, Muhammed b. Abdilbâki. *Şerhu'l-Mevâhibi'l-Ledunniyye*, Mısır 1325, I. 279-286.